

ՀԱՅԿ ԱՃԵՄԵԱՆ

Բագրատ Վարդ. Գեորգ-Թաւափալեան

Ե

Ատրպատականի Սալմաստ գաւառի արեւմուտքը, Հին-Քաղաք (Քէօհնա-չահար) մեծ գիւղին մէջէն անցնելով դէպի արեւմտեան հիւսիսը կը մտնենք կանաչադարձ ու գեղեցիկ հովիտ մը, որուն մէջ տեղէն կը հոսի Դերիկի գետակը: Բնութեան սքանչելի տեսարանները գիտելով, միշտ գետակի ափերէն յառաջանալով՝ երկու ժամէն կը հասնինք Դերիկի Ս. Աստուածածին վանքը, որ դարեր առաջ կառուցւած է հարթ բլուրի մը գագաթին, թիկունքին ունենալով բարձր ու լայնանիստ լեռներ, առջեւ՝ զոգաւոր ու գեղեցիկ լեռնահովիտ մը, որ կը ներկայացնէ բնական ամբողջիւններու եւ անմատչելի բարձունքներու շարան մը: Այս լեռնահովիտն ունի զանազան յիշատակալից վայրեր, որոնց հետ կապւած են ուրախ եւ տխուր յիշողութիւններ: Բաֆֆիի վիպական հերոսներու զործունէութեան վայրերէն մէկը եղած է նաեւ Դերիկի լեռնահովիտը, որուն մէջ կը գտնուի «Կայծեր»ի Որսորդ Աւոյի վիպական քարայրը: Դերիկի ամէն մէկ ժայռ, ամէն մէկ բարձունք կը յիշեցնէ մեր ազատագրական արիւնոտ պայքարի դէպքերն ու դէմքերը: Այստեղ է նաեւ Դուշման Դարաւին (Թշնամիի ձորը), Դուշմանայ լեռներն իրենց սէդ բարձունքներով եւ խոփու, ահարկու ժայռերով, որոնց ծերպերն ու փապաքները ապաստան դարձեր են քիւրտ աւաղակներուն, հրոսակներուն, ինչպէս նաեւ մեր հայդուկներուն եւ ռազմիկներուն: Այս մթին ու խորին ձորերն, այս սէդ ու վէս գագաթները, այս որորապտոյտ կածաններն ու զարհուրելի կիրճերը ականատես եղած են կեանքի եւ մահուան արիւնալի պայքարներուն, հերոսական ինքնապաշտպանութեանց, զիւցաղնական մահերու եւ ինքնաւաճառ հաւատարմութեան՝ վասն ազգի եւ հայրենեաց:

Ընկերներու եւ ուխտաւորներու խումբով մը 1930-ի Յունիսին, Սալմաստի Հաֆթեան գիւղէն ճամբայ ելանք դէպի Դերիկը:



ԲԱԳՐԱՏ ՎՐԴ. ԹԱԻԱՔԱԼԵԱՆ

Քիչ մնացեր էր որ հասնէինք, երբ թեթեւ բայց հաճելի անձրեւ մը սկսաւ մաղմղել: Մտանք քարի մը տակ, անձրեւը քիչ մը դադարելէ յետոյ ճամբանիս շարունակեցինք: Մեր մէջ կային եւ հասակաւորներ եւ երիտասարդներ — բոլորս ալ ուրախ ենք, կերպենք, կը սլափենք, կը կատակենք:

Լուսաբացին կը մտնենք Դերիկի աւերակ մատուռը, որուն կիսաբանդ դմբէթը երկրաչարժի ատեն (1930 Մայիս 6), հիմնովին կործանել է: Կը մտնենք Դուշմանայ ձորը, կերթանք ջերմուկները, որոնք խորտակւել են, կը մտնենք հովիտները, կը բարձրանանք վանքի պարիսպներուն վրա, կը համբուրենք Զաթոյի ու Շէրոյի եւ այլ նահատակ հայդուկներու դերձիմանները, կերպենք անոնց երգերը եւ յաջորդ օրը կը վերադառնանք Սալմաստ:

Դերիկը մեր վանքերու պատմութեան մէջ ուշադրաւ տեղ չունի իբր վանական կամ դրջութեան կեդրոն: Հասարակ ուխտատեղի մը եղած է իր պարզ մատուռով, որուն մօտ կը դառնէ նաեւ համանուն գիւղը — Դերիկ, որ 40 տարի առաջ հայաբնակ էր, 10-15 ընտանիքներով, բայց վանքը վերջնական կործանման ենթարկւելէ յետոյ գիւղացիք ցրիւ եկան: Դերիկ գիւղն այժմ քրտաբնակ է:

Մեր ժողովրդական զրոյցներու եւ երգերու մէջ Դերիկը կը յիշուի:

Ժողովուրդը կը պատմէ, որ օր մը քիւրտի մը կթան ոչխարը (մաքի) կը մտնէ Դերիկի հայերու ոչխաններու հօտին մէջ: Քիւրտը կուգայ իր ոչխարը փնտռելու: Գիւղացին անոր առջեւ կելլէ եւ հեկուեալ երգումն ընելով կը հաւատացնէ, որ քիւրտի ոչխարը իրենց հօտին մէջ չէ: Ահա այդ ժողորդական երգումը, որուն ի լուր քիւրտը կը հաւատայ, կը միամտի ու կը հեռանայ.

Ես քե մեռնեմ Դերկայ դերան,
Խաչու ծամած քրդու քերան:
Թէ կերեր եմ քրդու մաքին,
Թող լոս դառնայ իմ խոր խոգին,
Թէ չեմ կերեր քրդու մաքին,
Քրդու մօրուք մէջ իմ ք...ին:

Վասպուրականի Շատախ գաւառի Յուսէն գիւղացի հայդուկ Զաթօն 1894-ի գարնան պատահական գնդակի մը զոհ դարձաւ Դերիկի մէջ: Անոր հայրենակից եւ ղեկակից ընկեր- հայդուկ Շէրօն ալ 1896-ի Ապրիլին, սպաննւեցաւ Դերիկի օրհասական կուրի ժամանակ,

որուն ղեկավարն էր Նիկող-Դումանը: Սա նոյն թւի Մարտին 72 ռադ-միկներով Վանէն երբ Սալմաստ կանցնէր ղէնքեր փոխադրելու, Դե-րիկի մէջ հազարաւոր քիւրտերու կողմէ պաշարւեցաւ: Հերոսական եւ օրհասական կուէ մը յետոյ, որուն մէջ նահատակւեցաւ Շէրօն, խումբն անցաւ Սալմաստ:

Հայդուկ Շէրոյի յիշատակին եւ Դերիկի կուէի մասին ժամանա-կին յօրինւած է ժողորդական սիրուն երգ մը, որմէ կը յիշեմ այս տողերը, լսած ըլլալով հանդուցեալ Նազարէթ Սապունճեանէն:

Դերեկայ սարեր բռներ դուման, *)

Ոչ մէկ տեղէն չը կայ գիւման,

Զարկէ՛ք, տղերք, եկաւ դուշման:

Զարթի՛ր, Շէրօ՛ մեռնիմ քեզի,

Սէրն Աստուծոյ, օգնէ մեզի:

Դերեկայ սարէն փչէր գով հով,

Արեւ կշտէն անցնէր ամպով,

Ես քեզ տեսնեմ երազներով:

Զարթի՛ր, Շէրօ՛ մեռնիմ քեզի,

Սէրն Աստուծոյ, օգնէ մեզի:

Ո՞վ չէ լսած Սեւ-Քարեցի աննման Սաքոյի յօրինած ու երգած այնքան զեղեցիկ ու յուզիչ երգը, որ մինչեւ այժմ ալ հաճոյքով կերգեն շատերը:

Այս երկի մէջ ակնարկ կայ վարդապետի մը մասին, որ հաւանաբար Թաւաքալեանն է: Կը յիշի նաեւ Դերիկի անունը: Մէջըներենք այդ երգն ամբողջովին:

Այն օրը որ ես քեզ տեսայ,

Քեզ ինձ ընկեր ես ընտրեցի,

Որտեղ տեսայ Սեւ-Քարեցի,

Քո պատճառով շատ սիրեցի:

Սեւ Քարիդ դուրքան, Սաֆօ՛ ջան, ա՛խ,

Ախպէր ջան ա՛խ, Սաֆօ՛ ջան . . .

*) Դուման կը նշանակէ մէգ, մառախուղ, մըծ: Այս բառը այստեղ փոխարե-րական իմաստ ունի, կը նշանակէ՝ սարերը մէգ ու մառախուղի նման բռնած են քշմամբներով, ~~սրտն~~ քիւրտեր էին:

նեց, ահա թէ ինչո՞ւ նա եկաւ Դուշմանայ ձորը, ուր կը վխտային հազար-հազար հարամիներ ու թշնամիներ :

Դարերով լքած, աւերակ եւ ամայի սրբավայրը, որ ուխտատեղի մնալով հանդերձ, եթէ դարձաւ հայ ազատագրութեան սլաքարի ռազմավայրերէն մէկը, գլխաւորապէս Թաւաքալեանի անհատական ջանքերուն շնորհիւ էր : Էջմիածնի մեղկ ու հանգիստ կեանքն արհամարհելով նա եկաւ անցաւ այդ դուշմանաբնակ Դուշմանայ ձորը, նորոգեց Դերիկը, դարձուց բնակելի, սիրելի վայր մը : Մինչեւ իսկ աւերակ տաճարը նորոգեց, ներքնապէս զարդարեց, ժամասացութիւն ու տնտեսութիւն հաստատեց, ուխտաւորներու եւ հայդուկներու համար բնակարաններ շինել տուաւ : Ծառեր տնկեց, բանջարանոց մշակեց, մէկ խօսքով՝ վանքը բարեղարգեց ու շէնցուց : Տօնական օրերուն, երբ ուխտաւորներուն թիւը շատ կըլլար, երբ փոքրիկ մատուռը կը լեցէ՛ր բարեպաշտներով եւ շատերն ալ դաւիթին մէջ կաղօթէին, Թաւաքալեանը պատարագիչի իւր հանդերձներով, խաչն ու դաւադանը ձեռքին՝ ոգեւորւած ու յուզւած քարոզ կը խօսէր : Անոր վանահայրութեան օրով, ուխտաւորներէն մէկը՝ Սէյրիմ ալայէս կը պատմէ իւր տպաւորութիւններն ու Թաւաքալեանի քարոզը *) :

«... Սկզբում փոքրիկ, փոքրիկ բլուրներ. նրանց յաջորդում էին աւելի մեծերը, որոնցից սկսում էին լեռներ եւ ասպ լեռնաշղթաներ :

«— Դերիկը, Դերիկը, — սրտատրուի կանչեց ուխտաւորներից մէկը : Հեռում նշմարւում էր տաճարի սպիտակ կաթողիկէն :

«Օ՛հ, ինչպէս գիւթեց մեզ, բոլորիս լեռնալանջում բաղմած այն փոքրիկ, կախարդական գմբէթը :

« Թիկունքին լայնանիստ, քարքարոտ սարեր, իսկ առջեւում մի գեղեցիկ, դողաւոր լեռնահովիտ, հարթ բլրի գլխին նստել է Դերիկը :

« Երեկոյեան ժամերգութիւնը դեռ չէր վերջացել : Հազիւ լւացւած ու թափ տւած ճանապարհի փոշին, մենք շտապեցինք համբուրել Ս. Ասածածնի սեղանը :

« . . . Կիրակի օրւայ սպտարագը հանգիստւոր էր : Ինձ այնպէս էր թւում, որ Դերիկի փոքրիկ, անդարդաբանք մատուռում երգերն աւելի վեհ, աւելի տպաւորիչ էին, քան մեր գիւղի փառաւոր եկեղեցում : Գեղեցիկ ու տպաւորիչ էր եւ այն վարդապետը (խօսքը Թաւաքալեանի մասին է. Հ. Ա.) որ կանգնած ամբիոնի վրա, խօսում էր ժողովրդի հետ :

*) Սէյրի - « Դերիկ կամ գէպի անմահութիւն » : Թիֆլիս, 1911, էջ՝ 12-16, 41-48 :

« . . . Դերիկը կործանւեց . . . : Մեծ հրդեհ էր բռնկել Հայոց աշխարհում, վառում էր հրդեհը եւ հանգցնող չկար : Գնացին Դերիկի քաջերը, գնացին այն հրդեհի մէջ, ու էլ չվերադարձան :

« Գնաց եւ Դերիկի անձնէր հայր սուրբը :

« Դերիկը մնաց անտէր : Եւ եկան քրդերը, ծածկեցին այն գեղածիծաղ լեռները, լցրին այն ծիծաղախիտ ձորերը, կողոպտեցին ու այրեցին փոքրիկ մատուռը, եւ աւերն ու արիւնը թազաւորեցին Դերիկի վրա եւ լռեցին անուշ երգերն ու սուրբ տաղերը այն գեղածիծաղ լեռներում, եւ այն ծիծաղախիտ ձորերում . . . » :

Թաւաքալեանի կեանքի եւ գործունէութեան շքեղ էջերը Մայր Երկրի եւ Դերիկի մէջ անցուցած տարիներն են : Այնուհետեւ անոր ժողովրդանէր սիրտն ու սրաթուիչ հոգին ենթարկւեցան բազմատեսակ կաշկանդումներու : Անոր կեանքի վերջին տարիները յուսահատ ու թաւալադուր վայրէջք ունեցան, Ազգին ու հայրենիքին նւիրած ուխտեալ քարոզիչը, «Դերիկի հերոս» վարդապետը քաղաքական գործունէութեան եւ յեղափոխական աշխատանքի լծւած ըլլալու փաստերով հետապնդման ենթարկւեցաւ Իրանի, Թուրքիոյ եւ Ռուսաստանի կառավարութեանց կողմէ, մինչեւ որ Խրիմեան Հայրիկն ալ ստիպւած եղաւ 1893-ի աշնան կանչել էջմիածին :

Զ.

Ամբողջ էութեամբ ու խառնւածքով յեղափոխական ծնած Թաւաքալեանի յոյսերն ու երազները մոխիր դարձան կրօնական ասպարէզի մէջ : Պաշտօնականութեան եւ հրամաններու ցանցերը կաշկանդեցին անոր սրաթուիչ թեւերը : Վեղարակիր յեղափոխականը խորապէս հիասթափուեցաւ նաեւ «Անդրանիկ յեղափոխական եւ մեծ դեմոկրատ», Վասպուրականի Արծիւ Խրիմեան Հայրիկէն, երբ սա պետութեանց ճնշումներու վրա Դերիկի վանահայրը էջմիածին բերել տաւ եւ լծեց անոր հոգիին ու սրտին խորթ եւ անհրապոյր աշխատանքներու :

Դերիկի մատուռին, լեռներուն, ձորերուն, հովիտներուն հոգեպէս կապւած Թաւաքալեանը մէկ նպատակ ունեցած է միայն : Այն է՝ Դերիկը դարձնել շէն եւ ապահով վանք-կայան մը, որ ապաստան եւ հանգստավայր, իշեւան ըլլար դէպի Երկիր երթեւեկող յեղափոխական խումբերուն, սուրհանդակներուն, զինատար խումբերուն : Ինքը նստէր Դերիկը եւ դառնար յարաբերութեան կապն ու օղակը Երկրի եւ Կովկասի ու Ատրպատականի միջեւ : Անոր ցանկութիւնն էր ապրել ժողովուրդի մէջ, յեղափոխականներու մէջ, հեռու մնար

էջմիածնի աղղեցութենէն եւ ի պահանջել հարկին իր վեղարն ու սքեմն ալ իբր արտաքին չպարներ՝ յարարերութեան մէջ դնէր պետական պաշտօններու հետ, անոնց վրա հարկ եղած աղղեցութիւնը բանեցնելու համար:

Հանրային գործիչը միշտ ենթակայ եղած է ստոր զրպարտութեանց եւ բամբասանքներու: Այս վիճակին ենթարկեցաւ նաեւ Թաւաքալեանը, որ ոչ միայն վանքի եկամուտները, այլ մինչեւ իսկ անձնական համեստ դրամական մուտքերը ի սպաս դրաւ յեղափոխական գործին: Գիւղէ գիւղ՝ Սալմաստի մէջ չըջագայեցաւ եւ Դերիկի վանքի համար հանգանակութիւն կատարեց: Անոր այս աշխատանքն ալ ըսի-ըսաներու տեղի տաւ թէեւ, բայց նա կանգնած մնաց իր բարոյական բարձրութեան վրա: Հակառակորդները անգոր եղան զրպարտութեան կնիքը դրոշմելու անոր ճակատին: Եւ ազնիւ վարդապետը զաւ ի սիրտ իր նամակներէն մէկուն մէջ կը գրէ.

« . . . Ափսոս իմ կրած ահամայ, անիրաւ արտաքոյ կարգի հոգեկան տանջանքներին, ափսոս իմ անկեղծ յուզմունքներին: Աղօթեցէք ինձ համար »:

Երախտապարտ ենք ընկ. Սիմ. Վրացեանին, որ կրցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դիւանի մէջէն հանել եւ խնամաւ, հմուտ դասաւորութեամբ ու ծանօթութիւններով հրատարակութեան տալ Թաւաքալեանի նամակները, *) որոնք անոր կեանքի վերջին տասնամեակի գործունէութեան եւ փոթորկալոյց ապրումներու վաւերական աղբիւրներն են:

«Թաւաքալեանի նամակները, — կըսէ ընկ. Ս. Վրացեան, ոչ միայն փաստեր ու տեղեկութիւններ են պարունակում, այլ եւ տալիս են դունադեղ, յաճախ մութ ներկերով նկարած բարքային ու կեննեղաւոր պատկերներ: Այդ նիւթից օգտուելիս երբեք չպէտք է անտես առնել ոչ հեղինակի բնաւորութիւնն ընդհանրապէս, ոչ էլ այն օրէպէտք է մօտենալ քննադատաբար, օգտուել զլիսաւորապէս փաստերից ու ժամանակագրութիւնից, իսկ մեկնաբանական մասի վերաբերմամբ լինել խիստ զգոյշ ու վերապահ:

« . . . Առհասարակ Թաւաքալեանի նամակներից երեւան է դալիս մի չափազանց կասկածամիտ, ջղադրգին, հիւանդոտ տրամադրութիւն: Ամէն կողմից նա տեսնում է թշնամանք դէպի իր անձն ու գործունէութիւնը: Նկատուում է նւ որոշ հիասթափութիւն: Առանձ-

*) «Հայրենիք» ամսագիր 1933, քիւ 1, էջ՝ 103-110, 1933, քիւ 2, էջ՝ 98-112, 1934, քիւ 3, էջ՝ 84-95:

նապէս դժգոհ է իր բարձրագուս իշխանութեան ցոյց տաւ՝ վերաբերումից: Նրա նամակները լիքն են վշտով ու դառնութիւններով:

Ինչպէս վերը յիշեցի, Թաւաքալեանի գործունէութիւնը Սալմաստի եւ Դերիկի մէջ գրաւեց ոչ միայն պարսից, այլ եւ տաճկաց ու ռուսաց կառավարութեանց ուշադրութիւնը: Թաւրիզի տաճկական հիւպատոսը ուշի ուշով կը դիտէր սահմանադրւի վրա կատարուող աշխատանքները եւ ճնշում գործ կը դնէր պարսից կառարարութեան վրա Թաւաքալեանը հեռացնելու համար:

Սեւ-Քարեցի Սաքօն Թաւաքալեանին յայտնած էր, որ — « Հին Նախիջեւանի ռուս գաւառապետը մի անգամ կանչել է Սարգսին (Սաքօյին) եւ հարցրել է Դ . . . ի (Դերեկի) վան... (վանահայր) Թա . . . նի (Թաւաքալեանի) մասին»:

Այս հարցապնդումները, բնական է, չէին կարող անհետեւանք մնալ: Կառավարութեանց բողոքները հասած էին մինչեւ Էջմիածին: Եւ Թաւաքալեանը 1893 թ. աշնան գրած իր նամակներու մէջ Էջմիածին երթալու ակնարկներ կընէ հակառակ իր ցանկութեան: Սակայն նա բնաւ չի ցանկար Էջմիածին երթալ.

« Ես առաջ էլ, հիմա էլ ասում եմ՝ կամ Դ . (երեկ), կամ Սեւան . վասլա՛մ: Ինչ գործ ունիմ ես ինտրիգների կեղտոտ աշխարհի մէջ . . . : Ես իսկի այստեղի մանր ինտրիգներին չեմ կարողանում դիմանալ, ուր մնաց այնտեղի անվերջ ու աննպատակ ինտրիգներին խառնեմ»:

Թաւաքալեանը 1893 թ. Հոկտեմբեր 18-ին կը ներկայանայ Սալմաստի գաւառապետ Հաջի Խանին, գրել կուտայ «մի փառաւոր վէճիլլամ», որով Սարգիս Սարիբէգ օղլին (Սեւ-Քարեցի Սաքօն) «լիազոր ներկայացուցիչ եւ կառավարիչ է ներկայանում (Դերիկի) Ս . Աստուածամօր մենաստանի եւ նրա գիւղի ու հողերի վրա մինչեւ վանահօր Սուրբ Էջմիածնից վերադառնալը»:

Սեւ-Քարեցի Սաքօն «վէճիլ» էր նաեւ Ս . Ստեփաննոս Նախաւկայի վանքի վանահայր Վահան վարդապետին եւ բացարձակ լիազօրութիւն կը վայելէր վանքի գործերուն մէջ:

Դերիկի անվեղար վանահայրը, նոյնինքն Սաքօն՝ «ամէն մի նոր կարեւոր գործի համար, եթէ ժամանակը ներում է, պարտաւոր է դիմել Ս . Էջմիածին, վանահօրը, իսկ եթէ որ ժամանակը խիստ նեղ է, պարտաւոր է հարցնել այն անձանց խորհուրդը, որոնց կը յանձնէ վանահայրը զնալու ժամանակ»:

Եւ 1893 թ. աշնան (հաւանաբար նոյեմբեր ամսին) Թաւաքալեանը հրաժեշտ տաւ իր սիրելի Դերիկին, Սալմաստի եւ Թաւրիզի ընկերներուն ու զնաց Էջմիածին, ուր «ինչ որ տեսնում է, նրան ուղ-

ղակի սպանում է հոգեպէս: Հիասթափւում, յուսահատում, ընկճւում է»:

« Թաւրիզի ընկերները — կը շարունակէ ընկ. Ս. Վրացեանը, — իրար յետեւից նամակներ են գրում նրան, պահանջում են պատասխանել, բայց նա լուծում է. սիրտ չկայ, չի կարողանում գրել: Վերջապէս, 1894 թ. ապր. 22 նամակով նա նկարագրում է իր հոգեկան տանջանքները եւ այլաբանական պատմածքներով յայտնում իր գըլխին եկած դժբախտութիւնը, իր սիրած էակի դաւաճանութիւնն ու կորուստը, իր հոգեկան փլուզումը: Սիրած առարկան գեղեցիկ վարդանն է՝ Խրիմեան Հայրիկը»:

Եւ Թաւաքալեանը ծանր խօսքերով ու որակումներով կը քննադատէ Խրիմեան Հայրիկի իրաւացի կամ յանիրաւի ընթացքը՝ էջմիածնի գործերուն մէջ եւ այլն եւ այլն: Կարեւորն այն է, որ նա մինչեւ իր մահը հիասթափւած մնաց Խրիմեան Հայրիկէն, որ երբեք չուզեց Թաւաքալեանը Դերիկ վերադարձնել նոր դժգոհութեանց եւ բողոքներու առիթ չտալու համար: Իսկ Թաւաքալեանը լիայոյս էր, որ նորէն Դերիկ պիտի երթայ եւ շարունակէ իր յեղափոխական աշխատանքները:

Թաւաքալեանը 1894 թ. Ապրիլ 22 թւակիր նամակին մէջ իր ցանկալի վերադարձին մասին կը գրէ.

« . . . Ես ուզում էի Զատիկից անմիջապէս յետոյ վերադառնալ, բայց Նորին Վեհափառութեան Սրբազնազօն ընթացքը (սօսքը Ատրպատականի Հայոց Առաջնորդ Սուքիաս Եպիսկոպոս Պարզեանցի մասին է. Հ. Ա.) խնդրել է, որ ինձ ուղարկեն իր մօտ, բայց ձգձգում են . . . Սկզբումը ուղեցին Ղրկել, բայց յետոյ տատանւեցին իսկ այժմ բարձրագոյն հրաման եմ ստացել գնալ Կարս եւ նրա նահանգի մէջ ղետեղւած զաղթականների մասին հոգալ եւ փող բաժանել»:

Սակայն, Թաւաքալեանի բուն ցանկութիւնն է Դերիկ երթալ. « — Ի՞նչ կայ հոն, որ գլուխ կը պատռեցնես երթալու համար», — կը հարցնէ Խրիմեան Հայրիկը:

« — Դէ՛, արի, ասա, թէ ի՞նչ կայ, ասելով բեղաբեցի, էլի հարցնում է», — կը գրէ Թաւաքալեանը, եւ միջոցներու կը գիմէ, որպէս զի Կարս չերթայ:

Զարքաչ եւ տանջւած Թաւաքալեանը իր երկարատեւ թափառումներու ընթացքին ստացած էր բրոնխիտի եւ յոգեցաւի հիւանդութիւնները, որոնք շատ ծանր ազդեր էին նաեւ անոր հոգեկանի վրա: Գաղթականներուն դրամ բաժնելու գործով 1894 թ. Ապրիլ

23-ին անցաւ Սարգարապատի շրջանի գիւղերը: Յաջորդ օր դրած իր նամակին մէջ կը գանգատի.

« Սարգարապատի մէջ յաճախ քրտնեւ մրսելը, շատ անգամ լուերի եւ այլ անյարմարութեանց պատճառով անքուն մնալս եւ համարեա թէ անընդհատ յուզման ենթրկւելու դէպքերը՝ իմ գրգռած ջղերս միանգամայն քայքայեցին եւ, ի վերջոյ, միանալով հին բըրոնխիտիս եւ ռեւմատիզմիս նորոգւած ցաւերիս հետ ձգեցին կատարեալ հիւանդ դրութեան մէջ, Աւագ Հինգչարթի օրը հաղիւ հասայ Մայր-Աթոռ: Սուրբ Աթոռ եկայ, իմ սենեակի մէջ գտայ Սիմոնին եւ Քրիստափորին *), որոնք երկու օր առաջ եկած են եղել ինձ Երեւան հիւր տանելու համար . . . Աւագ Ուրբաթ օրը գնացինք Երեւան եւ այսօր վեց օր է, որ վերադարձել եմ Ս. Էջմիածին», որուն «մըթնոլորտը նրան խեղդում է: Ամէն կողմ տեսնում է անարդարութիւն, վատութիւն: Հասարակութիւնը նրան թուում է ստրկահոգի, կեղծաւոր, անզգամ, լիբը, եսապաշտ ու էջ»:

Վերջապէս, հակառակ իր ցանկութեան կերթայ Կարս՝ դադրականական գործերով, առիթ կունենայ շրջելու 36 գիւղեր: Կարսէն դարձեալ կը քաշէ Դերիկի կարօտը, իր այս յուզիչ տողերով.

« . . . Իմ Կարսում մնալը որքան կը տեւէ, յայտնի չէ. ես աշխատում եմ մայիսի վերջին դուրս պրծնել այստեղից, որպէս զի դոնէ յունիսին կարողանամ Դերիկ հասնիլ . . . Խեղճ Դերիկ, ե՞րբ պէտք է դու հանդիստ վայելես եւ ինձ էլ դոնէ մի քիչ մխիթարես քո վայրենի գրկիդ մէջ ամփոփելով իմ մաշած մարմնիս աճիւնը . . . »:

Այլ տեղ իր վերադառնալու ցանկութեան մասին կը գրէ.

« . . . Վերադառնալուց յետոյ պէտք է բոլոր միջոցներս գործ դնեմ Սուրբ Էջմիածնից եւ անտի Դերիկ գնալու համար»:

Ներքին եւ արտաքին դժւարին պայմաններու, չկամութեանց եւ զանազան պատճառներով Բաղրատ վարդապետ Թաւաքալեանը այլեւս չկրցաւ վերդառնալ իւր այնքան սիրած Դերիկը, չկրցաւ շարունակել իւր հայրենանէր ու յեղափոխական աշխատանքները: Էջմիածնի կողմէ նշանակւեցաւ նաեւ Կարսի առաջնորդական փոխաւորդ, բայց տարօրինակ յամառութեամբ պահանջեց, որ դարձեալ իրեն յանձնեն Դերիկի վանահայրութիւնը: Ինչպէս առաջ, այս անգամ ալ անոր ցանկութիւնը փշրւեցաւ Էջմիածնի պարիսպներուն տակ:

Հաղիւ քանի մը ամիս վարեց Կարսի առաջնորդական փոխանորդութեան պաշտօնը: Այնուհետեւ, 1896 թ. Սեպտեմբերին, նշանակ-

*) Սիմոն եւ Քրիստափոր Հախումեան եղբայրներ:

ւեցաւ Ալեքսանդրապոլի առաջնորդական փոխանորդ , սակայն այս տեղ մնաց միայն վեց ամիս : Նոյն պաշտօնով 1897 թ. Մարտին անցաւ Գանձակ , ուր պաշտօնավարեց մինչեւ 1900 թ.ի Սեպտեմբերը , երբ կանչւեցաւ Թիֆլիս ու նշանակւեցաւ Առաջնորդարանի հոգեւոր ատեանի (կոնսիստորիա) նախանգամ եւ Ս. Սարգիս վանքի վանահայր : Թիֆլիսի մէջ , ըստ լեւոն Սարգսեանի վկայութեան , «աւելի աննշան էր նրա դերը , . . . նա սկսել էր իրան չափազանց զգոյշ պահել , նոյնիսկ երբեմն համակերպել առաջնորդի մի քանի պահանջներին . . . իր ոյժերի մեծագոյն մասը վերջերում նա կորցրեց կոնսիստորիական ջնջին դործերի վրա . էջմիածինը չիմացաւ ինչպէս հարկն է օգտւել այդպիսի հազադիւտ գործչից *):» :

Սակայն , Թաւաքալեանն իբր առաջնորդական փոխանորդ թէ կարսի , թէ Ալեքսանդրապոլի եւ թէ մանաւանդ Գանձակի մէջ՝ իր անկաշառ եւ ժողովրդանէր գործունէութեամբ բարի եւ պատւաւոր անուն թողեց , համակրանքի եւ անկեղծ սիրոյ արժանացաւ ժողովրդական խաւերու կողմէ :

« . . . Թէ Ալեքսանդրապոլում եւ թէ Գանձակում հանդուցեալը իր խոհուն բնաւորութեամբ կարողացաւ մեծ համակրութիւն ձեռք բերել» , կը վկայէ «Արարատ»ը , էջմիածնի պաշտօնաթերթը , (1902 , թիւ Ե-2 . էջ 480) : Նոյնը կը հաստատէ նաեւ «Մուրճ» ամսագիրը (1902 , թիւ 5 , էջ 185) - « . . . Բոլորիս յայտնի է թէ իբրեւ Ալեքսանդրոպոլի եւ Գանձակի յաջորդ ինչ մեծ համակրանք գտաւ Բագրատ վարդապետը այդ տեղերի հայ ժողովրդի սրտում» :

Խրիմեան Հայրիկը գնահատելով անոր ծառայութիւնները՝ բարոյական վարձատրութիւններու արժանացուց զայն՝ ծայրագոյն վարդապետի տիտղոս տալով 1894-ի Մարտ 8-ին , ծաղկեայ փիլոն՝ 1895-ի Օգոստ . 30-ին , վարդապետական լանջախաչ՝ 1896-ի Յունւար 2-ին , իսկ 1901-ի Օգոստոսին ալ նշանակւեցաւ էջմիածնի Սինուար 2-ին , իսկ 1901-ի Օգոստոսին ալ նշանակւեցաւ էջմիածնի Սինուար 2-ին , երբ արդէն մարմնապէս քայքայւած ու հիւանդագին վիճակով կապրէր Բագրատ իւր հարգատներուն մօտ :

Իսան տարի չարունակ չարքաչ ու թափառական կեանք վարելով , հոգեկան դառնադին ապրումներով ծանրաբեռնւած , իր յոյսերն ու երազները խորտակւած , հիասթափւած հրաժեշտ տաւ այս կեանքին եւ 1902-ի Մայիս 12-ին , 52 տարեկան հասակին՝ յաւիտենապէս փակեց իւր աչքերը Բագրատի մէջ : Ծովածաւալ բաղմունքիւ մը եկած էր իր վերջին յարգանքը տալու Դերիկի վարդապետին , որ Դերիկի

**) «Մուրճ» ամսագիր , 1902 , թիւ 5 , էջ 185-6 :

կարօտով ալ զերեզման իջաւ: Մարմինն ամփոփւեցաւ Բագուի Պարապետի Հայոց եկեղեցոյ բակին մէջ:

Այսպէս առկայծող մոմի մը պէս մարեցաւ Թաւաքալեանը, բայց անոր անունը իր մահէն յետոյ անմահ մնաց ու յիշատակը միշտ սիրելի:

Հիմա ամայի եւ աւերակ է Դերիկի մենաստանը, որուն առջեւն խշշալով կերթայ սառնորակ գետակը: Լուռ ու զարհուրելի է Դուշմանայ ձորը, լքւած է որսորդ Աւոյի տնակը: Բաֆիի եւ Դերիկի հերոսները չկան այլեւս . . . անոնք դացին ընդմիշտ եւ անդարձ:

Սակայն Դերիկի աւերակ մատուռին ուխտի դացող իւրաքանչիւր հայը խորին պատկառանքով կը յիշէ Բագրատ վարդապետի սիրելի անունը: Վանքի աւերակ պարիսպներն իսկ վկայ են թէ յեղափոխական վարդապետը որպիսի՝ անձնւիրութեամբ լծւած էր Հայութեան ազատագրութեան սրբազան գործին, որուն նախակարապետներէն եւ ուխտեալ առաքեալներէն մէկն ալ հէնց ինքը՝ Բագրատ Վարդապետ Թաւաքալեանը եղաւ:

Թաւրիգ

